

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈՒ*

ՆԵՐՔԻ ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի

պատմության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., ՄՄՀ դոցենտ

ԻՐԻՆԱ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԱրՊՀ հայցորդ

Նվիրվում է Գյուլիստանի պայմանագրի կնքման 200-ամյակին

18-րդ դարի կեսին Արցախի քաղաքական կյանքում տեղի են ունեցել իրադարձություններ, որոնք բացասական հետք են թողել Արցախի պատմության վրա: Պարսից Նադիր շահից հալածված սարըջալլու ցեղի ցեղապետ Փանահը օգտվելով Արցախի տերերի՝ Խամսայի մելիքների ներքին երկպառակություններից, 1752 թ. հաստատվում է Արցախի սրտում՝ Շուշիում: Այդպիսով՝ Փանահը դառնում է Ղարաբաղի խանության հիմնադիրը:

19-րդ դարի սկիզբը Ղարաբաղի քաղաքական կյանքում նշանավորվեց արմատական փոփոխություններով: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում՝ 1805 թ. մայիսի 14-ին Քյուրակչայ (Կուրակ) գետի ափին կնքված պայմանագրով Ղարաբաղը միացվում է Ռուսաստանին: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը ստորագրված դաշնագրով հրաժարվում է պարսկական տիրապետությունից և ընդունում Ռուսաստանի մշտնջենական հովանավորությունը[1]:

Պարսկաստանը չի ծանաչում Քյուրակչայի դաշնագիրը, և Ռուսաստանի դեմ պայքարը Ղարաբաղի ու անդրկովկասյան տարածքների համար շարունակվում է:

1804 թ. սկսած՝ ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվում է 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին՝ Ղարաբաղի Գյուլիստան բերդավանում կնքված պայմանագրով[2]: Պայմանագրով Պարսկաստանը ծանաչում է Ղաղստանի և Արևելյան Վրաստանի, ինչպես նաև Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Գանձակի, Բաքվի, Թալիշի խանությունների միացումը Ռուսաստանին[3]:

Գյուլիստանի պայմանագիրը չարդարացրեց արցախահայության սպասելիքները, այդ թվում՝ խանական վարչակարգին վերջ դնելու ակնկալիքը: Ավելին՝ ցարիզմն այս վարչակարգի մեջ ամուր հենարան տեսավ իր գաղութային քաղաքականությունը ծավալելու նախնական փուլում: Պայմանագիրը հուսախաբ արեց հայ առաջադեմ հասարակությանը, ովքեր մեծ հույսեր էին կապել ռուսական տիրապետության հետ՝ համարելով, որ այդուհետ կվերականգնվի Ղարաբաղի մելիքների նախկին փառքն ու հզորությունը: Սակայն իրականում տեղի էր ունեցել հակառակը՝ մելիքական կարգի վերականգնման մեջ տեսնելով ասպագա անկախ պետականության սաղմերը և երկյուղ կրելով դրանից՝ ցարիզմը պահպանեց խանական խամաճիկային վարչակարգը, ինչը վերացվեց միայն

* Հոդվածն ընդունվել է 10.12.2012:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՄՀ պատմության ամբիոնը:

այն պահին, երբ կայսրությունն իրեն բավականաչափ ապահով էր զգում հպատակ տիրույթներում: Փաստորեն, դրական հետևանքներով հանդերձ, Գյուլիստանի պայմանագրով վերջնականապես թաղվեց Արցախի մելիքությունների վերականգնման հույսը: Այնուհանդերձ, փաստերը վկայում են, որ չնայած ցարական իշխանությունների կողմից մելիքական կարգին և մելիքների ինքնուրույնությանը վերջ տալու ձեռնարկումներին՝ չգրված օրենքով նրանք շարունակում էին մնալ իրենց կալվածքների ինքնիշխան տերը:

Ցարական կառավարության կողմից միացված տարածքներում տարվող քաղաքականությունը էականորեն փոխվում է, երբ 1816 թ. Ալեքսանդր 1-ինի հրամանագրով կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար և քաղաքացիական մասի կառավարչապետ է նշանակվում գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովը[4]: Կովկաս ժամանելուն պես Ա. Երմոլովը տեսավ խանական վարչակարգի կամայականությունների և անօրինությունների վերացման անհրաժեշտությունը[5]: Դրանում նա համոզվում է, երբ 1816 թ. մեկնում է Ղարաբաղի պարսկական սահման[6]: Այս մասին 1816 թ. դեկտեմբերի 18 թվագրված և Սարգիս աղա Գրիգորյանին ուղղված մի նամակում Ներսես Աշտարակեցին գրում է, որ կուսակալը վերադարձել է Ղարաբաղից և հայտնել իրեն. «... հրաման ետու ամենայն խանիս, որ ի վերայ հայոց այլազգք պրիստավ կամ տարուղայ չի կարգեսցին այսուհետև, այլ մի ոք հայոց ընդ ամենայն տեղիս...» [7]:

1817 թ. հունվարի 4-ին Ա. Երմոլովը Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի ռազմաշրջանային պետի պաշտոնում է նշանակում Վ. Մադաթովին: Նա պետք է գտնվեր Ղարաբաղում՝ վերահսկելու Մեհտի Ղուլի խանի գործունեությունը, քանի որ կասկածում էր վերջինիս՝ Պարսկաստանի հետ զաղտնի կապեր ունենալու մեջ:

Պաշտոնում նշանակվելուն պես Վ. Մադաթովը մեծ ջանքեր գործադրեց երեք խանությունների համար աղետ դարձած ավազակություններին վերջ տալու ուղղությամբ: Այդ տարիներին Ղարաբաղում հաստատված անդորրի մասին ժողովուրդն ասել է. «Մադաթովի ժամանակ Ղարաբաղի կիցն անգամ կարող է մենակ ման գալ, կրելով իր վրա ոսկով լիքը թաբախ»[8]:

Ա. Երմոլովի հաշվարկներով՝ Ղարաբաղի խանությունից սպասվում էր տարեկան մինչև 1 մլն ռուբ. արծաթով եկամուտ, որն ստանալը հնարավոր էր միայն խանական վարչաձևի տապալումից հետո[9]: Այս առիթով նա գրել է. «Ղարաբաղի խանությունը ամայացել է պարսիկների հարձակումներից: Բնակչության թիվը նվազել է: Հողը բարեբեր է: Ժողովուրդը ռազմունակ է և միշտ մեզ կողմնակից: Այս երկրից կարելի է ստանալ մեծամեծ շահույթներ այն դեպքում, երբ այստեղ կմտցվի մեր վարչակարգը»[10]:

Իր նպատակին հասնելու ծանապարհին Ա. Երմոլովը հստակեցրել էր օրախնդիր երկու եղանակ՝ վերացնել խանական իշխանության ժառանգական կարգը և բռնել խաներին դավաճանության մեջ[11]: Խանության վերացմանը և ռուսական վարչակարգի մուտքին օրինական տեսք տալու համար նախատեսվում էր խանից գրավոր պարտավորություն վերցնել առ այն, որ վերջինս իրենից հետո արգելում է ժառանգության իրավունքը, իսկ խանությունը հանձնում է ռուսական կայսրին: Գործողությունների նման ծրագիրը համարվում էր ամենաօրինականը. «Դա նրա համար է պետք,- գրում է Ա. Երմոլովը,- որ օրինական տեսք տրվի իմ

գործողություններին: Հնարավոր է և գործողությունների զարգացման երկրորդ տարբերակը. այսպես թե այնպես, խանի մահից հետո խանությունը պետք է դադարեր գոյություն ունենալուց, ես ունեմ նաև պատրաստ այլ եղանակներ՝ արտաքուստ գրավիչ»[12]:

խանական վարչակարգի վերացումը Ա. Երմոլովի համար դարձել էր սկզբունքային խնդիր: 1817 թ. փետրվարի 24-ին իշխան Վորոնցովին ուղղված իր նամակում Ա. Երմոլովը գրել է. «... Տանջում են ինձ խանությունները՝ խայտառակելով մեզ իրենց գոյությամբ... խաների կառավարումը՝ ամեն կարգի անհեթեթությունների, դաժան ինքնակալության և անկարգությունների օրինակը, ոչնչացնում է մարդկությանը»[13]:

Հատկանշական է, որ խանական վարչակարգի վերացման հարցն առավել սուր տեսք ստացավ Մեհտի Ղուլի խանի պահվածքի պատճառով: Ղարաբաղը դիտելով որպես իր անձեռնմխելի սեփականություն՝ Մեհտի Ղուլի խանը հիվանդագին էր վերաբերվում ռուսական կառավարության կողմից կատարվող վիճակագրություններին, և ընդհանրապես, ցանկացած միջամտության: Վերը նշվածը հաստատվում է Մատենադարանում պահվող արխիվային մի շարք վավերագրերով: 1822 թ. փետրվարին վիճակագրություն կատարելու նպատակով Աշտարակեցու կողմից Ղարաբաղ էր ուղարկվել խաչատուր վարդապետը[14], որի գործունեության մասին աղբյուրների լռությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նա հանդիպել էր Մեհտի Ղուլի խանի կողմից ստեղծված խոչընդոտներին: 1822 թ. հունիսի 9 թվագրված մի վավերագրում ներսես Աշտարակեցին դիմում է Ղարաբաղի կառավարիչ Ռեուտին՝ նշելով, որ կուսակալը հանձնարարել է ներկայացնել Ղարաբաղի, Շամախիի և Նուխիի հայության ժողովրդագրական պատկերը և այդ առիթով ուղարկում է Գաբրիել Ապողավրյանին: Աշտարակեցին հայտնում էր, որ արդեն խնդրել է Մեհտի Ղուլի խանի[15] և Պետրոս Թառունյանի աջակցությունը[16]:

Մեհտի Ղուլի խանը, երկյուղելով, որ ռուսական կառավարությունն այդ վիճակագրությունը կատարում է հետազայում Ղարաբաղից իրեն հեռացնելու համար, ոչ միայն չօգնեց, այլև բազմաթիվ խոչընդոտներ հարուցեց վիճակագրության ընթացքը խաթարելու համար: Արխիվային մի վավերագրում՝ թվագրված 1822 թ. հունիսի 23, ներսես Աշտարակեցին դիմում է փոխկուսակալ Վեյամինովին՝ նշելով, որ Մեհտի Ղուլի խանը և Ղարաբաղի կառավարիչ Ռեուտը ոչ պատշաճ վերաբերմունք են դրսևորել հայ բնակչության վիճակագրությունը կազմելու հարցում, ուստի խնդրում է համապատասխան կարգադրություն[17]: Իր հերթին Վեյամինովը, 1822 թ. հուլիսի 8-ին պատասխանելով ներսես Աշտարակեցուն, խնդրում է նրան հետաձգել վիճակագրական հաշվառումը մինչև ձմեռային շրջան[18]:

1822 թ. հուլիսի 8 թվագրված մեկ այլ նամակ էլ Վեյամինովն ուղարկում է Մեհտի Ղուլի խանին: Նամակում նա բացատրում է խանին վիճակագրության անհրաժեշտության մասին. այն նպատակ ունի պարզելու ռուսական կայսրության տարածքում քրիստոնյաների թիվը և, ի վերջո, դա անհրաժեշտ է հողագրության և ընդհանրապես պատմության համար: Վերջում նա ավելացնում է, որ վիճակագրությունը ոչնչով չի ազդի խանի իրավունքներին[19]: Իր մեկ այլ՝

1822թ. հուլիսի 9 թվագրված զեկույցում գեներալ Ի. Վելյամինովը ներկայացնում էր Մեհտի Ղուլի խանի ծայրահեղ անհանգստության պատճառով հայ բնակչության հաշվառումը որոշ ժամանակով հետաձգելու մասին[20]:

Մեհտի Ղուլի խանը զարմանք ու անհանգստություն էր արտահայտել Վելյամինովին ուղղված իր նամակում. «Եթե հայերը և թաթարները նույն խանության բնակիչներն են, ապա ո՞րն է հայերին թաթարներից առանձնացնելու և վիճակագրելու պատճառը, արդյո՞ք սա ապագայում հողերը եկեղեցիներին և մզկիթներին հանձնելու համար է արվում»: Նա տարակուսում էր. հայ եկեղեցու եկամուտները գրանցելու համար պետք չէ հատուկ վիճակագիրներ ուղարկել, դա կարելի է ճշտել նաև թեմի եպիսկոպոսից: Վերջում նա ավելացնում է, որ յուրաքանչյուր տարի դրսեկ որևէ մեկի կողմից Ղարաբաղի հայերին վիճակագրելը հակասում է Ղարաբաղյան կարգին և օրենքին[21]: Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները փաստում են, որ Ղարաբաղի բնակչության վիճակագրությամբ ստիպված էր եղել զբաղվելու 1822 թ. հուլիսի 29-ին Եփրեմ կաթողիկոսին այցելած Ներսես Աշտարակեցին [22]:

Վիճակագրության հետ կապված այս դեպքերը, ցույց տվեցին, որ Մեհտի Ղուլին այնքան ինքնահաստատ էր զգում իրեն Ղարաբաղում, որ փորձում էր նույնիսկ հակառակվել ցարական պաշտոնական կարգադրություններին: Բնականաբար, ցարական կառավարությանը ոչ միայն ձեռնտու չէր, այլև անհաճ էր ի դեմ Մեհտի Ղուլիի՝ որպես Ղարաբաղի խան ունենալու իրողությունը:

Դրան գումարվել էր նաև ներքին գործոնը՝ նոր հողեր ստացած տեղական իշխողների երկյուղը. գինեմոլ խանը վատ հիշողություն ուներ և երեկվա տված թուղթը կարող էր վաղն ուրանալ, ուստի նրա հեռացումը պարզապես անհրաժեշտություն էր[23]:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Մեհտի Ղուլի խանը բավական երկչուտ մարդ էր՝ ամեն կողմից սկսեցին նրան վախեցնել, թե ռուսները մտադիր են նրան սպանել, Սիբիր արքային և այլն[24]: Մեհտի Ղուլիին վախեցնելու ամենալուրջ փորձը կազմակերպվեց 1822 թ. վերջերին, երբ Շուշիում խանի եղբորորդի և հակառակորդ Զաֆար Ղուլի աղան իր իսկ դեմ մահափորձ կազմակերպեց: Դրանով Զաֆար Ղուլի աղան նպատակ ուներ կասկածներն ուղղելու Մեհտի Ղուլի խանի դեմ և նրան հեռացնելով Ղարաբաղի խանությունից՝ դառնալ խան[25]: Դա էլ բավական եղավ, որ խուճապահար խանը փախչեր Պարսկաստան[26]:

1822 թ. նոյեմբերի 21-ին կատարվածի մասին Վ. Մադաթովն իսկույն տեղեկացնում է Ի. Վելյամինովին[27]: Նա խանի փախուստը բացատրում էր Ղարաբաղի ժողովրդին պատճառած կեղեքումների համար հաշվեհարդարից խույս տալով[28]:

Մեհտի Ղուլի խանի փախուստից հետո Ա. Երմոլովը դիմում է Ղարաբաղի ժողովրդին՝ հայտարարելով խանական կառավարման մեկընդմիջտ վերացման մասին: Իր ուղերձում նա հայտարարում է նաև, որ բեկերի և ընդհանրապես բնակչության սեփականությունը անձեռնմխելի կմնա, իսկ ամբողջ խստությամբ կհետապնդվեն նրանք, ովքեր մասնակցել են խանի դավաճանական արարքներին և կշարունակեն նրա հետ գաղտնի կապեր ունենալ[29]:

1822 թ. նոյեմբերի 25-ին Ա. Երմոլովը կարգադրություն է ուղարկում Վ. Մադա-

թովին՝ կապված խանի փախուստից հետո ձեռնարկվելիք միջոցառումների հետ: Երմոլովը հանձնարարում էր Մադաթովին՝ մինչև պարետի նշանակումն այդ գործը հանձնարարել փոխգնդապետ Ի. Ռեուտին, իսկ նոր կառավարման համար ընտրել խանի ժամանակ ծառայած աստիճանավորներ: Նա գրել է. «Ես համոզված եմ, որ Ղարաբաղի բնակիչները, որոնց նախկինում ունեցած իրավունքները և սեփականությունը պահպանվել են, կծգտեն սրտանց և հավատարիմ ծառայությամբ ապացուցելու իրենց հավատարմությունը կայսերը»[30]:

1822 թ. աշնանը Ա. Երմոլովը լինում է Ղարաբաղում: Նրա ներկայությամբ Շուշիում բացվում է դիվան (գավառային դատարան), ազդարարվում է ռուսական վարչակարգի մուտքը, և ժողովուրդը հավատարմության երդում է տալիս ռուսական կայսեր: Շուշիի բնակիչները որպես հիշատակ Ա. Երմոլովին են նվիրաբերում պողպատյա սուսեր՝ գավառի միացման մասին մակագրությամբ[31]:

Արդեն 1822թ. դեկտեմբերի 14-ին Ա.Երմոլովը Ալեքսանդր 1-ինին ուղղված զեկույցում գրում է կառավարման նախկին «անառակ» ձևի փոխարեն Ղարաբաղում ռուսական կառավարում մտցնելու և խանի փախուստի պատճառների մասին. «Նրա ամենագլխավոր վախը, ինչպես հեշտությամբ կարելի է գուշակել, այն էր, որ խանության բնակիչները Ձերդ Կայսերական Մեծության առատաձեռնությունից՝ մի քանի տարվա պարտքերը չհավաքելու այդ բարեգթությունից չեն օգտվել, քանի որ շվայտ խանը հարկերը զանձարան չէր ներկայացրել, մինչդեռ բնակիչներից հարկեր էր հավաքել»: Ջեկույցում Ա. Երմոլովը նշում էր, որ նախկին կարգադրության համաձայն՝ խանի ժառանգորդը պետք է լիներ Ջաֆար Ղուլի աղան, բայց վերջինս 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ գործել էր ընդդեմ ռուսների, ուստի դա համարում է հիմնավոր պատճառ՝ նրան ժառանգորդությունից հեռացնելու և Ղարաբաղը ռուսական նահանգ հայտարարելու համար: Նա հավելում էր Ղարաբաղի գավառի եկամուտները հաշվառելու նպատակով այստեղ ուղարկված իր գրասենյակի քարտուղար Պ. Սոգիլևսկու և վրացական գնդի հրամանատար՝ գնդապետ Պ. Երմոլովի մասին[32]: Ղարաբաղում հաստատված անդորրի մասին 1823 թ. մարտի 5-ին Ա. Երմոլովը զեկույց է ներկայացնում Ալեքսանդր 1-ինին[33], ինչի համար ցարի կողմից արժանանում է գովեստի[34]:

Խանի փախուստի լուրը ցնծությամբ էր ընդունվելիայ առաջադեմ շրջանների կողմից: Այս մասին Ներսես Աշտարակեցին 1823 թ. հունվարի 8 թվագրված և Յովակիմ Լազարյանին ուղղված իր նամակում գրել է. «Ղարաբաղու Մեհտի Ղուլի խանն ինքնահալած գտանիլ յամսոյս քսանն դեկտեմբերի փախուցեալ անկալ յերևան եւ զկին եւ զընտանիս նորա առաքեցին յետոյ նորա եւ մէք գոհանամք, վասնզի իւրայինք ազատեցան նեղութեան նորա»[35]:

Մեհտի Ղուլի խանի փախուստից հետո Ղարաբաղի շատ բնակիչներ, ովքեր նրա օրոք չէին ցանկանում վերադառնալ հայրենիք, այժմ ցանկություն ունեին ետ վերադառնալու, սակայն նրանց այս անգամ խոչընդոտում էր Մեհտի Ղուլիի եղբայրը՝ Ղարաղաղի Աբուլ Ֆետի խանը՝ սպառնալով զենքով և հակագործողություններով: Ղատապարտելով այդ արարքը՝ Ա. Երմոլովը 1822 թ. դեկտեմբերի 29-ին դիմել էր Աբբաս Սիրզային՝ վկայակոչելով երկու պետությունների միջև կնքված պայմանագիրը[36]: 1823 թ. մարտի 31-ի կարգադրությամբ Ա. Երմոլով-

վր Վ. Մադաթովին հրամայում է. «...Պարսիկներից մեզ մոտ գալ ցանկացողներին մերժել՝ բացի Ղարաբաղի նախկին տերերից, նստակյաց կեցություն ունեցող ժողովուրդներից, չթուլատրել այնպիսի քոչվոր ցեղերի, ինչպիսիք են շահսևանցիները և չելաբյանցիները»[37]:

Մեհտի Ղուլի խանի փախուստից հետո պարսկական կողմը հարձակումներ էր հրահրում սահմանամերձ շրջանների դեմ: Այս մասին 1823 թ. հունիսի 20-ին Ա. Երմոլովը նշում էր, որ Ղարաբաղ ասպատակած ավազակախմբերի գերիներից մեկի խոստովանությամբ՝ հարձակումները հրահրված էին պարսկական դեկավարության կողմից: Ապա Ա. Երմոլովը շարունակել է. «Մեհտիի քույրերին ես Պարսկաստան չեմ թողնում զնալ, որովհետև նրանցից մեկի հետ վաղուց ցանկանում է ամուսնանալ Երևանի սարդարը, և ո՞վ չի համոզված, որ 70-ամյա ցնդած ծերունին կին է առնում, որպեսզի կնոջ՝ Ղարաբաղում ունեցած կապերի միջոցով անհանգստություն տարածի և հրապուրի բնակիչներին»[38]:

Ղարաբաղն այնքան էլ հեշտ չազատվեց Մեհտի Ղուլի խանից: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Մեհտի Ղուլի խանը բազմաթիվ դիմումներով խնդրեց ռուսական կառավարությանը՝ հետ վերադառնալ «իր տարածքները»: Նրա վերադարձի մասին Մատենադարանի արխիվային վավերագրերից մեկում՝ Լազարյանների զեկուցագրում նշված է. «Այս ամսվա 15-ին տեղեկացնում են Թիֆլիսից, որ Ղարաբաղի Մեհտի Ղուլի խանը, որը իշխան Մադաթովի ժամանակ փախել էր, այժմ իր ընտանիքով և 3000 հպատակներով եկել է Ղարաբաղ, ինչի մասին արդեն հայտարարված է Թիֆլիսում, այս լուրը հայտնի է դարձել այնտեղ հունիսի 24-ին»: Ձեկուցագրի երկրորդ մասում նշվում է, որ շահի հրամանագրով ռուսահպատակ պարսիկները պետք է վերադառնան իրենց բնակավայրերը, և նրանցից շատերն արդեն հասել էին Ղարաբաղ[39]:

Յոդվածի հրատարակման խնդիրներից է նաև Ղարաբաղի խանության վերացման հարցի լուսաբանումն ադրբեջանական պատմագրության մեջ: Ինչպես Ղարաբաղին վերաբերող բոլոր հարցերում այնպես էլ այս հարցում բավականին շատ են խճողումները: Առաջին խեղաթյուրումն այն է, որ սեփականվել էր Ղարաբաղի խանության տարածքը և այն ներկայացվում է որպես «ադրբեջանական» վարչաքաղաքական միավոր, բնակեցված՝ առավելապես «ադրբեջանցիներով»: Պատմական աղբյուրներին հակասում է նաև Ղարաբաղի խանության վերացման հարցը: Այս խնդրի մասին ծայրահեղ տեսակետներ է արտահայտում ադրբեջանցի պատմաբան Ջամիլ Չասանլըն: «Ղարաբաղյան ողբերգության 200-ամյակը» խորագրված հոդվածում անդրադառնալով 1805 թ. մայիսի 14-ին ստորագրված Քյուրակչայի դաշնագրին՝ նա գրում է. «Ղարաբաղի խանության կողմից Քյուրակչայի դաշնագրի կնքումը և Ռուսաստանի հպատականությանը ընդունումը ոչ մի կապ չունեն հայերի հետ: Այդ ժամանակ հայերը Ղարաբաղում այնքան քիչ էին, որ նրանք չէին կարող ազդել քաղաքական իրադարձությունների վրա: 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումից հետո Ռուսաստանը նշանակալիորեն ամրապնդվեց Ադրբեջանում և ուշադրություն չդարձնելով ստորագրված հավիտենական, երդմամբ հաստատված խոստմանը սկսեց վերացնել խանությունը»[40]:

Չամացանցը հեղեղած պատմական իրականությանը հակասող նյութերից մե-

կում, մասնավորապես՝ Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի էլեկտրոնային գրադարանում տեղակայված հետևյալ տեղեկատվության մեջ կարդում ենք. «...1805թ. Քյուրակչայի դաշնագրով Ղարաբաղի խանությունը փաստորեն միացվեց Ռուսաստանին: Եվս 17 տարի խանական կարգի պահպանումը ունեցել է որոշակի ստրատեգիական նպատակ: 1806 թ. Իբրահիմ խանի սպանությունը ցույց է տվել, որ Ռուսաստանը հաշվի չի առնում օրենքները: Նման պայմաններում Իբրահիմ խանի որդու Մեհտի Ղուլի խանի (1806-1822 թթ.) իշխանությունն ամուր չէր: Ցարական կառավարությունն ուժեղացրեց նվաճողական քաղաքականությունը՝ իր իշխանությունն ամրապնդելու համար՝ ձգտելով թուլացնել տեղական մահմեդական բարձր դասի տնտեսական դիրքերը, առաջ մղելով գրիգորիանական և հայկական ալբանցիներին, որոնց համարում էր իր սոցիալական հենարանը»[41]: Համացանցում տեղ գտած մեկ այլ հոդվածում փորձ էր արված խնդիրը քաղաքական հարթակից տեղափոխել առավել նեղ՝ ներանձնային հարաբերություններ. «Ինչպես տեղական /ադրբեջանական-Ն.Բ./այնպես էլ ռուսական աղբյուրները նկատում են Մեհտի Ղուլի խանի բարյացկամությունը և հավատարմությունը Ռուսաստանին:...Սակայն Ա. Պ. Երմոլովը վարում էր հյուսիս-սարքբեջանական խանությունների լիկվիդացման քաղաքականություն: Իր գլխավոր օգնական Հարավային Կովկասի մահմեդական գավառների պետ հայկական ծագումով ռուսական զեներալ Վ. Մադաթովի հետ նա մշտապես ծնշում էր Մեհտի Ղուլի խանին և նրա դեմ մահափորձ էր նախապատրաստում: Արդյունքում՝ 1822 թ. նոյեմբերի 21-ին Ղարաբաղի Մեհտի Ղուլի խանը ստիպված էր հեռանալու Հարավային Ադրբեջան...» [42]: Իրականում, սակայն մեր հոդվածում քննարկված են Մեհտի Ղուլի խանի պարսկական կողմի հետ զադտնի համագործակցության, ռուսական կողմի նկատմամբ անուղղակի անհնազանդության դեպքեր, ինչպես նաև Ջաֆար Ղուլի աղայի կողմից կազմակերպված մահափորձի մասին, և ընդհանրապես, այս հարցում ցարական կառավարության պետական քաղաքականության պատճառները: Այսինքն՝ պատմական անաչառության դիտակետից Ղարաբաղի խանության վերացման պատճառների մասին ադրբեջանական պատմագրության մեջ առաջ են քաշված հիմնազուրկ և պարզունակ տեսակետներ: Պատմական իրականության վերլուծությունը փաստում է, որ Ղարաբաղի խանական վարչակարգի վերացմանը նպաստել են արտաքին և ներքին գործոններ: Ոչ միայն հայոց, այլ նաև տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում Պարսկաստանի հպատակության տակ գտնվող Ղարաբաղի խանության պատմությունը սեփականելու փորձերը խոսում են այն մասին, որ «Ադրբեջան» հորջորջվող, և ընդամենը 1918 թվականից հիշատակվող պետությունը հավակնություններ ունի ոչ միայն հարևան պետությունների տարածքների, այլ նաև նրանց պատմության նկատմամբ: Դա ունի միայն մեկ բացատրություն. քաղաքակրթության ճանապարհը չանցած քոչվորն ինքնահաստատման խնդիր ունի: Այսպիսով՝ 1822 թ. Ղարաբաղում վերջ է դրվում դեռ նախորդ դարի կեսերին սկիզբ դրված՝ հայ իրականությանը խորթ խանական կառավարմանը: Խանական վարչակարգին փոխարինելու եկած ռուսական վարչակարգի գլխավոր խնդիրը Ղարաբաղի գաղութացումն էր:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1984, էջ 248-251, Сейранян П., Карабах и Россия: страницы истории, Москва, 1997, стр.104, Утверждение русского владычества на Кавказе, т. I, под ред. ген.-май. В. Потто, Тифлис, 1901, стр. 192.
2. Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 204, Ազատյան Հ., Բախտորոշ պայմանագրեր, Եր., 2002, էջ 27-31, Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար, գիրք Ա, Եր., 1993, էջ 63-64, Սարտիրոսյան Հ., Ինչ է արել Կովկասի համար Ռուսաստանը Ռոմանովների գահակալության ներքո, Թիֆլիս, 1913, էջ 6:
3. Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933թթ.), Եր., 2000, էջ 34-35:
4. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.4, Եր., 1984, էջ 394:
5. Հատկանշական է, որ 1815թ. փետրվարին Ղարաբաղի, Շիրվանի և Շամախիի խանությունների ռազմական շրջանի հրամանատար նշանակված Վրաստանի նախկին կառավարիչ գեներալ-մայոր Ֆ. Հախվերդովը պաշտոնապես իրավասու չէր խառնվելու տեղական իշխողների ներքին գործերին, այլ պարզապես նրանց գործունեության նկատմամբ «նուրբ վերահսկողություն» պետք է սահմաներ:
6. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., Ер., 2006, стр. 83.
7. Սատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 285, ք.21:
8. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.4, էջ 396:
9. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., Ереван, 2006, стр. 116.
10. Записки А. П. Ермолова, 1798-1826, Москва, 1991, стр. 290.
11. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., стр. 91.
12. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., стр. 92.
13. Кавтарадзе А., Генерал А. П. Ермолов, Тула, 1977, стр. 75.
14. Սատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 579, վավ. 580:
15. Սատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 559:
16. Նույն տեղում, վավ. 560:
17. Նույն տեղում, վավ. 561:
18. Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т. II (1814-1830), Ер., 1978, стр. 105.
19. Նույն տեղում, ինչպես նաև Սատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 159, վավ. 182, ք. 1-3:
20. АКАК, т. VI, ч. I, Тифлис, 1874, док. 609, стр. 452.
21. АКАК, т. VI, ч. I, док.1288, стр. 846.
22. Սատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 607:
23. Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ.9, Եր., 1987, էջ 582:
24. Նույն տեղում:
25. АКАК, т. VI, ч. I, док. 1306, стр. 855.
26. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 398, Покровский М., Дипломатия и войны царской России в XIX столетии, сборник статей, Москва, 1923, стр. 186-187.

27. Присоединение Восточной Армении к России, т. II, стр. 108.
28. Записки Алексея Петровича Ермолова с приложением, ч. II. 1816-1827 гг., Москва, 1868. См. Раздел “Приложения к запискам Ермолова”, стр. 167-168.
29. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, документы и комментарий, т. I, Москва, 2008, стр. 181.
30. Նույն տեղում, էջ 182:
31. Присоединение Кавказа к России XIX век, СПб, 2005, стр. 116.
32. АКАК, т. VI, ч. I, док. 1301, стр. 850.
33. АКАК, т. VI, ч. II, Тифлис, 1875, док. 1306, стр. 855.
34. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, документы и комментарий, т. I, стр. 183.
35. Սատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թիվ. 105, գ. 13, վազ. 198, ք. 1:
36. АКАК, т. VI, ч. II, док. 505, стр. 272.
37. АКАК, т. VI, ч. II, док. 515, стр. 275. Կարգադրության պատճառն այն էր, որ Ղարաբաղի տարածքով թալիշի խանություն ներգաղթելու ժամանակ քոչվոր ցեղերը, հատկապես շահսևանցիները մեծ անկարգություններ էին հարուցում, այս մասին տե՛ս АКАК, т. VI, ч. II, док.475, стр. 257.
38. АКАК, т. VI, ч. II, док. 520, стр. 280.
39. Սատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թիվ. 106, գ. 51, վազ. 51, ք. 1, գ. 51, վազ. 49, ք. 1-2:
40. Гасанлы Дж., 200-летие Карабахской трагедии ООК (Организация Освобождения Карабаха). Материалы научно-практических конференций по теме "Карабах вчера, сегодня и завтра". Вторая часть. Баку, 2009, стр. 52-53.
41. <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl7.pdf>
42. www.irs-az.com

РЕЗЮМЕ

Ликвидация Карабахского ханства в свете исторических источников

Нелли Багдасарян, Ирина Аракелян

В статье исследуется одна из тем Арцахского вопроса – ликвидация Карабахского ханства в свете исторических источников. Освещение данного вопроса имеет стратегическое значение, т.к. его фальсификация происходит со стороны Азербайджана, поэтому в статье делается попытка воспрепятствовать националистической азербайджанской пропаганде.

SUMMARY

The Abolition of the Karabakh Khanate in the Light of Historical Sources.

Nelly Baghdasaryan, Irina Arakelyan

The article investigates one theme of the Artsakhi issue – the Abolition of the Karabakh khanate in the light of historical sources. The illumination of the matter has a strategic value since its Azerbaijan who falsifies the data; therefore an attempt is being made to prevent national Azerbaijani propaganda.